

Egedi Barbara:

Válasz Dömötör Adrienne 2010. február 4-én, a *Mondattani jelenségek a Jókai-kódexben* c. műhelykonferencián elhangzott korreferátumára¹

II. pont, a grammatikalizációra vonatkozó rész kapcsán:

D. A.: „A grammatikalizáció folyamatára a klasszikusnak mondható kritériumokat idézi, s ezeket bizonyítottan látja a vizsgált változást illetően a magyar nyelvre vonatkozóan (2.1.).

– Ugyanakkor a felsorolás alapján nem világos, a dekategoriizációt (?) hogyan köti össze az erózióval (azaz a morfológiai és fonológiai egyszerűsődéssel).

HNE: „Alakváltozatoktól mentes”. Nem teljesen igaz! (e)

HNE: „Nem ragozható”. De tudjuk: a FMN-os közül sem mindegyik.

HNE: „egyik allomorfa idővel pusztá mgh-ra rövidül”. De: a FMN-é éppúgy.”

Heine-Kuteva 2002-es modelljének ismertetésével, amely a grammatikalizációs folyamatokat leíró (és sokszor leegyszerűsítő) modellek egyike, semmiféle bizonyításra nem törekedtem; egyszerűen csak illusztrálni kívántam, hogy a magyar névelő kialakulása szinte iskolapéldája annak a nyelvi változásnak, melyet tipikusan grammatikalizációnak szokás elemezni.² Bár tömör megfogalmazásom valóban sugallhatja, a dekategoriizációt *nem* kívántam összekötni az erózióval, hiszen a kettő valóban nem feltétlenül jár együtt és az idézett munkában is külön „mechanizmusként” van feltüntetve.

A dekategoriizáció – az idézett szerzőpáros definíciója szerint – lexikális vagy más kevésbé grammatikalizált formákra jellemző morfoszintaktikai tulajdonságok vesztese. Ez esetünkben – meglátásom szerint – abban nyilvánul meg, hogy az új névelős kategória már nem osztozik a mutató névmási módosító azon tulajdonságaival, hogy teljes értékű főnévi frázisként esetragokat vehet fel. Ennek megfelelően a névelőre vonatkozó „alakváltozatoktól mentes” kifejezést nem az „e” morfémával való (dialektális?) váltakozás fényében kell értelmezni, hanem az „az” (névelő) vs. az „az, azt, azon, stb” (névmási paradigma) szembenállás kialakulásának ismeretében. Amúgy is fenntartással kezelném azt a megállapítást, hogy az „e” és az „a” morféma, még ha funkciójuk néhol egybeesni is látszik, egymás alakváltozatai lennének.

Nem tudom, milyen más mutató névmási módosító (D.A.-nél FMN) „nem ragozható”, én alapvetően itt is a határozott névelő forrásaként megjelölt, „az” mutató névmásra gondoltam. Egyéb névmások viselkedése konkrétan ebben a környezetben nem releváns.

III. pont, az elkülönítés problémája kapcsán; a *névmás–névelő* kategória fenntartása mellett:

D. A. : „Egyrészt (bizonyosan): **az elemző szempontját** tükrözi, aki formai fogódzó híján és pusztán az íráskép alapján (a hangzó beszéd eszközeinek ismerete nélkül) próbálja a FN előtt álló egyetlen elemet minősíteni.”

A mai elemző vizsgálati eszközei valóban korlátozottak, ahogy erre magam is többször rámutatok. Mindazonáltal ha két elem írásbeli / formai egybeesése miatt (és mert a szöveggörnyezet sem nyújt egyértelmű segítséget) nem tudjuk eldönteni, hogy egy kérdéses

¹ A hozzászólás teljes szövege elérhető a <http://www.nytud.hu/oszt/finnugor/koreferatumaink.pdf> linken.

Dömötör Adrienne felvetéseit, melyekre ezúton reagálok, eltérő tördeléssel, monogramja után idézőjelek között, az általa használt római szám feltüntetésével megismétlem, majd ezt követi a válaszom.

² Dér Csilla disszertációjában (2006) remek összefoglalást kapunk a grammatikalizáció kutatástörténetéről és irányzatairól, amiből jól látható, hogy a téma nem éppen egyszerű és számos megközelítésmóddal, iskolával kell számolnunk, ha az ilyen típusú folyamatok elméleti vonatkozásával, vagyis a grammatikalizáció modellezésével kívánunk foglalkozni.

elemet / szerkezetet a két felmerülő lehetőség közül melyikbe soroljuk, ez még nem hatalmaz fel minket arra, hogy a két lehetőséget egybemossuk. A birtokos- és a részesesetet kifejező -nak/-nek rag elkülönítése sem mindig egyértelmű, mégsem feltételezzük, hogy az ómagyar korban egy átmeneti *birtokos-részes* nyelvtani esettel állunk szemben – még ha az összefüggés történetileg nyilvánvalóan fenn is áll. Hasonló zavaró kétértelműségeket a mai nyelvhasználatban is könnyűszerrel előállíthatók.

„(Vö. Bakró-Nagy Marianne 1999. 7: „e kategória bevezetése nyelvtörténet-elméleti szempontból lényeges mozzanat, mert utal arra az állapotra, amelyben az előzmény (...) és a változás következménye (...) azonos formában, de már föltehetően elkülönülő funkcióban egy kvázi szinkrón szintben együtt létezett.”)

Bakró-Nagy Marianne állításával itt teljesen egyetértek, hiszen magam is emellett érvelek, azzal a különbséggel, hogy nemcsak funkcionális, hanem grammatikai különbséget is feltételezek a két homofón szerkezet között.

D. A. „– Másrészt (jó okkal feltételezhetően): a korban a **nyelvhasználó számára is** érintkezhetett a kétféle elem.

1. A HNE kezdetben szintén viselhetett nyomatékot. Kubínyi László 1957. 476–477: „A nyomaték elvesztése nem kritériuma annak, hogy a mutató névmás már névelővé vált-e, vagy sem. (...) a névelő nyomatékos lehetett még akkor is, amikor névelő volta már kétségtelen jelentéstani szempontból.” A nyomatékot bizonyítja szerinte az a jelentős számú helynév, amely az *Amadéfalva* > *Madéfalva* típust képviseli, vagyis a szóeleji *a* népetimologikus elvonásával keletkezett a XV. században (további példák a cikkben, ill. az ott hivatkozott Pais Dezső-tanulmányban). „Fölöttébb valószínűtlen, hogy a nyelvünkben tipikusan nyomatékos első szótagba valamely tipikusan nyomatéktalan nyelvelemet érezzenek bele analogikusan” – írja Kubínyi (uo.). (Vö. Egedi Barbara: „Generatív nyelvészeti szempontból a hangsúlytalan ejtés pontosan az új kategória, a névelő szerkezeti helyét tükrözheti.”)

Kérdésesen felül áll, hogy a nyomatékra, intonációra tett megállapításaink ómagyar adatok esetében mindig erősen spekulatívak lesznek. Ily módon a névelő nyomatékos ejtését sem tudjuk kizárni. Idézett megállapításom arra vonatkozott, hogy *amennyiben* elhisszük, hogy a névelő megjelenése együtt járt egyfajta elhangsúlytalanodással, akkor a folyamatot indokoltabb volna úgy rekonstruálni, hogy az új hangsúlyozási minta a kategóriaváltás (avagy az új szerkezeti konfiguráció) következménye és nem elősegítője, ahogy D. Mátyai (2003: 420) állítja. Kubínyi László fent említett érvei tehát nem ellenem, hanem inkább a nyelvtörténeti kézikönyv megállapítása ellen szólnak.³

D. A. „Mindez megfér azzal az állítással, hogy a névelő már megvolt a KÓM elején, sőt ezt ugyanígy látja pl. I. Gallasy Magdolna 1991. 716: „Kétségtelen (...), hogy a kései ómagyar kor legelejétől fogva (...) szép számmal vannak egyértelműen határozott névelői *funkciójú, formájú és grammatikumú* elemek – az én kiemelésem;”

Ugyanezen szerző néhány oldallal alább (I. Gallasy 1991: 721) így fogalmaz:

„A névmásosból névelőssé váló szerkezet lényeges vonása, hogy – míg hangsúlyja módosul, formája kétalakúvá lesz, funkciója átalakul –, *grammatikailag* nem változik meg” (kiemelés

³ A helynevek vizsgálata nagyon érdekes lehet ilyen szempontból, de ahhoz, hogy bármiféle bizonyító erőt tulajdonítsunk e népetimologikus elvonásoknak az ómagyar hangsúly és nyomaték vizsgálata során, az így létrejött helynevek szisztematikus vizsgálata szükséges nemcsak időben, hanem területi viszonylatban is – hátha kimutatható bármiféle összefüggés ezen elvonások és nyelvjárási zónák között. NB. Maga D. A. korábban azt írta, hogy nemcsak a HNE, hanem a FMN is erodálhatott (fonetikailag). Ez esetben honnan tudjuk, hogy az *Amadéfalva* típusú helynevekben nem érezhettek-e a beszélők egy ilyen rövidült mutató névmási elemet (amely mint olyan, nyomatékot viselt), miközben a népetimologikus elvonást ugyanúgy indokolhatta. Ez is olyan (talán megválaszolatlan) kérdésfelvetésekhez vezet, hogy azonosítható-e az elvonást végrehajtó ómagyar beszélők nyelvváltozata egy olyan csoporttal, amely egyúttal megengedte a FMN rövid ejtését.

tőlem). Hasonló megállapítás található a következő oldalon (722), amit Bakró-Nagy (1999: 7) is idéz. Dolgozatomban alapvetően ezt a megközelítést igyekeztem megcáfolni, és ezt expliciten meg is fogalmaztam. Hogy I. Gallasy Magdolna mit ért „határozott névelői grammatikumú” elemek alatt – ezek után – számomra sajnos nem világos.

D. A. „A kutatás legfontosabb hozadéka éppen az lehetne, ha szempontokat tudna majd nyújtani ahhoz, hogy a két kategóriát az adatok tükrében az eddigieknél pontosabban szét tudjuk választani. (Ehhez a forrásszövegek latinja sem kerülhető meg.)”

A latin szövegek összevetése a magyar fordításokkal valóban sok kérdést megvilágít. Bár a szintaktikai (főleg a szórendben jelentkező) hatás tagadhatatlan, szisztematikus vizsgálataim során arra jutottam, hogy a névelő használatát korai kódexeinkben nem befolyásolta a latin mondattan.

Példaképpen vegyünk szemügyre néhány oldalt a Jókai kódexből, ahol viszonylag nagyszámú determináns fordul elő főnév előtti helyzetben:

JókK	ÓM adat	értelmezés	előfordulás	latin megfelelő
6. lap	az	névelő	4 db	nincs determináns
9. lap	az	névelő	3 db	nincs determináns
	az	névmási módosító (?)	1 db	nincs determináns
	azon	névmási módosító 'ugyanazon'	1 db	idem
	ez	névmási módosító	2 db	iste
14. lap	az	névelő	3 db	nincs determináns
	az	névmási módosító	1 db	ille
18. lap	az		5 db	nincs determináns
	azon	névmási módosító 'ugyanazon'	2 db	idem
	ez	névmási módosító	1 db	nincs determináns
	az	névmási módosító	1 db	iste
	az	névmási módosító	1 db	ille

A fenti adatok egy kivétellel jól értelmezhető, világos esetek. Látható, hogy a magyar fordítás néhol ott is mutató névmási módosítóval látja el a főnévi csoportot, ahol az a latin alapján nem indokolt, továbbá a latin és a magyar determinánsok közötti megfeleltetés sem mindig konzekvens. Amennyiben a magyar mondat diskurzus-elrendezése úgy kívánta, a fordító megengedett némi hűtlenséget az eredeti, és amúgy akkurátusan követett forrásszöveghez képest.

IV. pont, a névelő megjelenésének modellezése kapcsán

D. A. „A modellhez kapcsolódó megállapítások azonban a következő kételyt támasztják: ha a nyelvhasználó számára világos a két kategória különbsége, **a nyelvben** miféle „rendteremtési törekvés” eredményezné a változást? (Hiszen: a nyelvtörténeti változások, ha számos univerzális folyamat tapintható is ki bennük, nem efféle rendszerbeli „belátások” szerint működnek.)

Az „egyértelműsítés” aktusát az válthatja ki, ha **a nyelvhasználók szempontjából is** érintkezik a két kategória, amely érintkezés talaján az újraelemzés (az előadásban nem szerepelt ezt a címke) és a hasadás végbemegy.”

Előadásomban nem vállalkoztam olyan komplex kérdések vizsgálatára, mint a nyelvi változások *miértje*. Tény, hogy jelenségek, melyek generációkon át stabil rendszert alkotnak,

a nyelvelsajátítás során egy adott új generációban újraértelmeződnek. Nyelvi változások sok esetben egy lokális újítás szórványos majd rohamos mértékben felgyorsuló elterjedésének következményei, amelyet már szociolingvisztikai tényezők is befolyásolnak. Ha tehát a látszólag homoním mutató névmási módosító és névelős szerkezet, bár funkcionálisan és szerkezetileg is eltér, egy adott nyelvváltozatban (egy adott csoport adott nyelvelsajátító nemzedékében) jelöltebb megkülönböztetést igényel, az újraértelmezés hatékonyan elterjedhet nagyobb közösségekben is, amennyiben a változás lehetősége a grammatikai rendszer természetéből fakadóan eleve adott. Tanulmányomban én ez utóbbira helyeztem a hangsúlyt, bemutatva, hogy az *az az ajtó* kettős szerkezeti kitöltésű típus megjelenése előfeltételezi, hogy a két homoním elem eleve más szerkezeti pozíciót foglalt el az újítás felbukkanása előtt is.

D. A. „az előadó az általa (és többnyire hagyományosan is, de nem igazságosan!) *nyomatékosnak* nevezett MNM-okról tévesen állítja, hogy „ma sem használhatók névelővel együtt, vagyis használatukban a (...) dupla kiejtés fel sem merült”. És az *emez a könyv???*”

Az *emez a könyv* típusú szerkezetek vizsgálata azért kerülte-e el a figyelmet, mert az én nyelvváltozatomban nem létező alakok. Azóta végeztem egy gyors felmérést családban és kollégák között, melynek informális eredménye, hogy a megkérdezettek kb. fele egyáltalán nem tartja grammatikusnak ezt a formát, egy részük elfogadja, bár nem használná, egy részük tökéletesen elfogadhatónak tartja, és volt aki saját (dél-alföldi nyelvjárási jellegzetességeként azonosította). Az adattal tehát természetesen foglalkozni kell, amennyiben a vizsgálatot a jövőben a mai nyelvhasználatra is ki kívánom terjeszteni.

V. pont, további megjegyzések

D. A. „Az *az az ajtó* típusú szerkezet egészen biztosan létezett a KÓM-ban, hiszen a KM-ban, már a XVI. században is óriási arányban van jelen (tehát: nyilván megvolt, csak korábban nem került rögzítésre; eddig egyetlen példáját ismerünk a KÓM-ból). Vagyis: a szóbeliségben élhetett. (Az előadó egyszer azt állítja, hogy a szerkezet KM kori (2.o.), máskor meg azt, hogy az ÓM-ban „elégé ritka” (5.o.) („későbbi fejlemény”: 9.o.)”

I. Galassy (1992: 722) így fogalmaz: „Az *azt az álmot* típusú szerkezetek (...) azonban eléggé későiek, korszakunkon túl mutatnak, vö. *azt az ados levelet* (SzT., 1. 723)” kicsit lejjebb „használata inkább csak megkezdődött”, és hasonlóan még lejjebb is (723).

Az a tény, hogy a 16. században óriási arányban van jelen ez a szerkezet (pontosan Dömötör Adrienne, előadásomban is felhasznált statisztikai szerint 54,5%-ban) semmit sem árul el a szerkezet 14. század végi használati arányáról. Természetesen minden nyelvi jelenségről feltételezhetjük, hogy korábban megjelent a szóbeliségben, mielőtt írásban is szisztematikusan rögzítették volna, de megalapozott állításokat csak az írásos források adataira támaszkodva tehetünk, vagyis csak annak a nyelvváltozatnak a minél alaposabb leírására és elemzésére szorítkozhatunk, amelynek példaanyagán állításaink bizonyíthatók, avagy cáfolhatók. Pillanatnyilag elfogadom I. Gallasy Magdolna megállapításait, ahogy tettem ezt előadásomban is, hiszen ebben a tekintetben ő volt a szakirodalmi forrásom: azaz a jelenség „ritka”, mivel alig adatolt, akkor is csak az ÓM korszak legvégén, vagyis az adatok már inkább a KM korból jelentkeznek. Ezért tekintetem a szerkezetet tulajdonképpen KM korinak. (I. Gallasy Magdolna „korszakunkon túl mutatnak” megfogalmazását is csak úgy tudom érteni, hogy az ÓM korszakon túl mutatnak, vagyis inkább KM koriak).

D. A. „Az ezen / azon ÓM kori jelentései közül csak az egyik az 'ugyanaz'!”

A korszak *egészét* tekintve ez valóban így van, és itt némileg magam is összemostam a képet. A Jókai-kódex 15 előfordulása⁴ azonban – a latinnal való gondos összevetés után is – azt mutatja, hogy e korai kódexünkben az *azon* elsősorban módosítói „ugyanaz” jelentésben fordul elő. Összesen két olyan esetet találtam (111/01 és 122/17), ahol ez a jelentés erősen kétséges.

D. A. „A (14) példa (4.) nem szerencsés a hozott állításra, hiszen személynév az alaptag.”

A példában *NEM* a személynév az alaptag, hanem a *nemessek* főnév, ahogy azt az előtte álló Ø szimbólum is jelzi. Azt kívántam itt illusztrálni hogy az *asisiabely* kifejezés kellőképpen megszorítja a főnév referenciáját. (Mellékesen persze ez a főnévi csoport aztán egy névutós szerkezetbe ágyazódik, de míg így sem áll közvetlen szintagmatikus viszonyban a *Bernard* személynévvel)

Az egyéb pontosításokért, javítási javaslatokért (pl. előfordulási számadatok hibás megadása, az idézett statisztikai táblázatok kiegészítése, stb.) köszönettel tarozom!

⁴ A lista áttekintése gépi és manuális keresés kombinálásával történt, de még így rejt némi hibalehetőséget. Mindazonáltal legfeljebb egy-két előfordulás kerülhetett el a kimerítőnek szánt vizsgálatot.